

До спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04
Національного університету
«Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23

ВІДГУК

**офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрНУ Максимова Сергія Івановича
на дисертацію Смазної Ірини Сергіївни
«Насильство і толерантність: філософсько-правове дослідження»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.12 – філософія права**

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми дисертаційного дослідження Смазної І.С. не викликає сумнівів. Людське суспільство протягом своєї багатовікової історії стикається з проявам насильства як на рівні відносин між окремими індивідами, так і цілими народами заради досягнення обмежених благ. Насильство – доволі розповсюджений засіб, що застосовується владою для утримання підлеглих у стані підкорення, водночас воно ставало й єдиним засобом зворотної реакції підкорених для свого звільнення. Сучасний світ стикнувся із кривавими війнами, революціями та іншими проявами насильства, такими як тероризм та масові вбивства. Засобом обмеження насильства завжди виступає право як система норм, що підтримує належний порядок у суспільстві, необхідний для нормального існування і розвитку людини. Усвідомлюючи деструктивні наслідки насильства людство винайшло інший механізм взаємовідносин, заснований на повазі до особливостей інших ненасильницький засіб розв'язання конфліктів. Цей механізм – визнання прав людини, значну роль в якому відігравало терпиме ставлення до відмінностей, або – толерантність. Толерантність стала однією із важливіших цінностей сучасного світу, особливо в межах панування ліберально-демократичної ідеології, або світогляду.

Але й сьогодні ми стикаємося із непростими формами культурних та цивілізаційних суперечностей між проявами насильства і толерантності, наданні переваги тому чи іншому способу (або моделі) людської діяльності.

Ярким і водночас трагічним прикладом таких суточок є ситуації навколо французького журналу «Шарлі Ебдо», коли певна інтерпретація свободи слова наштовхувалася на насильницькі дії, викликані мотивом образи почуттів віруючих. Для сучасного суспільства тема толерантності і насильства також є дуже важливою, як в аспекті «мови ненависті» у контексті україно-російського конфлікту, так і в багатьох інших проявах.

Отже, представлений у цьому дисертаційному дослідженні аналіз насильства і толерантності як протилежних за своєю соціальною модальністю явищ і категорій у їх взаємному зв'язку і зв'язку із феноменом права є актуальним і важливим. Для мене, наприклад, зв'язок між правом і толерантністю є очевидним насамперед у генетичному аспекті, що впливає із «горнил Реформації». Саме досвід Реформації, пов'язаний із пошуками шляхів подолання релігійної нетерпимості – най деструктивного елементу того часу і віднайденою моделлю виправдання толерантності, дає можливість визначити контури останньої як культурної передумови сучасного права, заснованого на ідеї прав людини, його ідеального джерела і механізму актуалізації гуманістичного смислу. Саме окреслений зв'язок толерантності як важливої політичної і моральної цінності та насильства як політичної і моральної антицінності із правом робить їх багатовимірне перехрещення між собою виправданим предметом філософсько-правового дослідження.

Запропонований дисертанткою підхід закладає підвалини для подальших прикладних досліджень у філософсько-правовій площині та дозволяє відійти від занадто прагматичного погляду на насильство і толерантність, побачити їх сутнісні риси та на теоретичному рівні підійти до вирішення багатьох проблем, які не були розв'язані на рівні окремих галузевих і прикладних наук.

Зв'язок з науковими програмами, планами і темами.

Додатково актуальність дисертації підкреслює її зв'язок із Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими НАПрНУ 03.03.2016, плановою науково-дослідницькою

темою Національного університету «Одеська юридична академія»: «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016–2020 рр. та темами наукових досліджень кафедри загальнотеоретичної юриспруденції НУ «ОЮА»: «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» і кафедри філософії НУ «ОЮА»: «Філософські проблеми правознавства, політології і соціології».

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх новизни та достовірності.

Теоретичні висновки і практичні рекомендації, висунуті дисертанткою у її роботі, мають істотний науковий зміст і ґрунтуються на дослідженні великої кількості наукової літератури і нормативних джерел. Останнє має свідчити про добросовісність автора у досягненні визначеної мети і поставлених задач і вказує на достовірність матеріалів дисертаційного дослідження.

Положення дисертації, які виносяться на захист, відповідають вимогам щодо **наукової новизни** дисертаційних досліджень. Новизна проявляється також і в вистроюванні логіки дослідження: від теоретико-методологічної основи дисертантка переходить до освітлення цілої низки питань, наповнених теоретичним і практичним змістом. Тим паче слід відзначити, що дисертація є першим комплексним дослідженням, в якому розкриваються філософсько-правові аспекти насильства і толерантності у контексті права.

Комплексне опрацювання та системний аналіз феноменів насильства і толерантності у правовому контексті дали дисертантці можливість сформулювати наукові положення, що відзначаються достовірністю, а також аргументувати низку важливих положень, що характеризуються науковою новизною. Вони збагачують теоретико-методологічні основи юриспруденції та сприяють розвитку філософії права в новітній період.

Найбільш вагомими положеннями дисертаційного дослідження, що характеризуються новизною або її елементами, є такі:

концептуальне бачення насильства і толерантності як протилежних за

своєю спрямованістю, але зв'язаних між собою, феноменів, в якому запропоновано нову для філософсько-правової науки гіпотезу парності категорій агресії та толерантності, яка дозволяє не лише краще зрозуміти природу цих феноменів і тенденцій їх розвитку, але й відшукати практичні шляхи протидії негативним проявам насильства (в першу чергу – агресії);

важливим слід вважати те, що запропонований принцип толерантності як новий методологічний принцип юриспруденції та сформульовано його авторське визначення як універсального методологічного принципу, який відображає державно-правову реальність з позицій і умов дотримання терпимості до інакового;

цікавим є також обґрунтування доцільності використання терміну «антикультура мілітаризму», через який розкривається сутність пануючої протягом тривалого часу руйнівної тенденції, що породила нові небезпечні форми насильства;

методологічно цінним є запропонований механізм подолання процесу мілітаризації свідомості з притаманною йому схильністю до насильства як породженням європейського менталітету з притаманною йому агресивністю, завдяки європейської ж ідеології мультикультуралізму, яка ґрунтується на толерантності;

заслуговує уваги методологічний ракурс парності категорій агресії й толерантності та виявлення підходу до визначення синергетичної й антропологічної ефективності парності категорій агресії і толерантності, що відкриває можливості практичного застосування результатів цього дослідження.

Додаткову новизну і пізнавальну цінність мають положення про методологію дослідження насильства і толерантності; наукові погляди на розмежування понять насильства й агресії, зокрема теза про те, що агресія і насильство є специфічними формами прояву агресивності як властивості людської природи; думку про те, що агресивне насильство є одним із найбільш небезпечних і деструктивних проявів насильства, який обумовлює подальший

науковий інтерес до проблеми співвідношення агресії й толерантності в контексті досліджуваної теми; розмежування понять терпимості й толерантності, відповідно до якого терпимість – це пасивна якість людини, один із проявів толерантності, а толерантність – це активні відносини між суб'єктами на основі універсальних принципів, прав і свобод людини, вміння завчасно блокувати.

Певної уваги заслуговують також комплексний філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі (зокрема як інструменту маніпулювання людською свідомістю, а не лише як злочинна діяльність); реконструкція філософської традиції ідеї переходу від насильства через нормативність до права як сукупності соціально-духовних цінностей суспільства і людини; осмислення толерантності як основи подолання конфлікту; комплексний філософсько-правовий аналіз проявів толерантності в соціумі; обґрунтування ідей пошуку ефективного рішення проблем подолання насильства й агресії в міжнародних відносинах в рамках толерантного підходу, який включає загальнолюдське «ядро» різних культур, принцип гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності спів-буття держав, культур, релігій, людей, пошуки загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації в ракурсі толерантного ставлення людини до іншої особистості; пропозиція щодо запровадження у законодавстві принципу толерантності через внесення принципу толерантності до ст. 24 Конституції України, а також до процесуальних кодексів у статті щодо основних засад (принципів) судочинства.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Основні положення дисертаційного дослідження достатньою мірою були представлені в наукових публікаціях і пройшли апробацію на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, в тому числі і таких, що проводилися за межами України.

Слід зазначити теоретичне та практичне значення отриманих результатів, яке полягає в тому, що вони становлять науково-теоретичний і

практичний інтерес та можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших наукових розробок у сфері філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції щодо системного дослідження феноменів насильства і толерантності (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Національної академії внутрішніх справ від 08.06.2020 р.);

- у навчальному процесі – під час викладання курсів «Теоретичні проблеми боротьби з тероризмом», «Загальнотеоретична юриспруденція», «Методологія юриспруденції», «Історія учень про державу і право», «Філософія права», «Кримінологія», а також галузевих юридичних дисциплін; для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Херсонського державного університету від 04.06.2020 р.; Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Національної академії внутрішніх справ від 08.06.2020 р.);

- у сфері правотворчості – для удосконалення вітчизняного законодавства щодо підвищення ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з феноменами насильства і толерантності;

- у правореалізаційній та практичній діяльності – для підвищення ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення реалізації механізму толерантності (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження Публічне акціонерне товариство «БАНК ВОСТОК» від 20.05.2020 р. вих. № 01/5173; Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження ТОВ «Юридична компанія АРМАДА» від 18.05.2020 р. вих. № 18/05).

Оцінка змісту дисертації, її завершеності та відповідності встановленим вимогам. Науково обґрунтованою та відповідною визначеним завданням дослідження є структура роботи, яка дозволила авторці досягти поставленої мети та розкрити парність насильства і толерантності. Так,

дисертація складається із вступу, п'яти розділів, кожен з яких закінчується окремими висновками, загальних висновків, списку використаних джерел (555 найменувань на 49 сторінках) із переліком основних публікацій автора за темою дисертації та актами впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Коротко характеризуючи зміст і структуру структурних частин роботи, відзначимо наступне: у вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її зв'язок з науковими планами та програмами, мету, задачі, об'єкт і предмет, методи дослідження, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію результатів дисертації та публікації. Структуру дисертації побудовано відповідно до логіки дослідження: від «Теоретико-методологічних засад дослідження насильства і толерантності» у першому розділі автор переходить до «Онтогносеологічних засад феномену насильства» у другому розділі та «Онтогносеологічних засад феномену толерантності» у третьому розділі. Четвертий розділ «Насильство і толерантність як тенденції розвитку сучасного суспільства» та п'ятий розділ «Парність категорій “агресія” і “толерантність”: філософсько-правовий вимір» є кульмінацією дисертаційного дослідження. Загальні висновки містять узагальнений виклад основних наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих дисертанткою у результаті власного наукового пошуку. Загальні висновки до дисертації є обґрунтованими, зрозумілими та логічно узгодженими із основним текстом роботи, серед них відсутні такі, що викликали б принципові зауваження та сумніви щодо їх науковості.

Загалом можна підвести підсумок, що в дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукової проблеми, що полягає в системному баченні протилежності насильства і толерантності, як філософсько-правових явищ, особливостей їх змісту і значення, схожостей і відмінностей, способів взаємодії; дослідження цих категорій в їх діалектичній взаємодії; пропонується на загальнотеоретичному рівні використовувати і

продовжувати дослідження толерантності у вигляді методологічного принципу.

Повний обсяг дисертації – 411 сторінок, із них 362 сторінки основного тексту. Дисертантка виконала вимоги МОН України до цього виду наукових робіт щодо необхідних структурних елементів тексту дисертації, яка змістовно відповідає спеціальності 12.00.12 – філософія права. Оцінюючи зміст дисертації та автореферату, слід зазначити, що основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані у дисертації, ідентично викладені в авторефераті, знайшли відповідне відображення в публікаціях автора з теми дисертації, відображають актуальність обраної теми дослідження та внесок дисертантки у розвиток філософії права.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих наукових працях. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертації викладено у 42 наукових публікаціях, зокрема: у 5 монографіях (з них 4 – у співавторстві); 19 статтях у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України; 6 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях зарубіжних держав; 17 тезах виступів на науково-практичних заходах. Це свідчить про достатній рівень апробації та повноту викладу результатів дослідження. Основні положення та висновки, викладені в дисертаційному дослідженні та публікаціях здобуті дисертанткою самостійно.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Позитивно оцінюючи роботу в цілому, слід зауважити, що як і будь-яке інше дослідження, дисертація І. С. Смазної містить положення дискусійного характеру, а також тези, які передбачають їх конкретизацію або уточнення. Треба вказати на такі питання, які можуть сприяти вдосконаленню авторської позиції і зможуть дати більш повне бачення дискусійних моментів роботи під час публічного захисту дисертації.

1. Насамперед слідувало б уточнити набір принципів філософії права, що сформульовані у першому розділі дисертації та на яких базується дослідження (с. 10 автореферату та с. 35-36 дисертації). Щодо деяких з них, а

саме рефлексивності та історизму у мене немає заперечень, вони є універсальними характеристиками будь-якої філософії права. Зовсім незрозумілим є зміст та вимоги таких згаданих принципів, як «метафізичність» (це в епоху постметафізичного мислення за Ю. Габермасом?!) та «верховенство» (чого і над чим?). Потребують додаткового пояснення як принципи саме філософії права – принципи: справедливості, синергетичності, феноменологічності, гармонійності.

2. С одного боку, слід підтримати аналіз авторкою насильства і толерантності з позицій діалектичного методу як єдності протилежностей. Але з другого боку, не можна не звернути увагу на те, що цей метод застосовується у дисертації дещо одностороннє та спрощено. Особливо суперечливим я вважаю застосування ознаки «парності» до насильства та толерантності, а потім й до агресії та толерантності як до соціальних явищ та до юридичних категорій (с. 1, 19-22 та ін. автореферату та с. 18-20, 274-349 та ін. дисертації). Можна погодитись, що насильство і толерантність є двома протилежними, або полярними тенденціями сучасного суспільного розвитку, а агресію і толерантність можна вважати протилежними, або полярними характеристиками людської поведінки. Але вважати їх «парними» діалектичними категоріями (на кшталт можливості та дійсності, або змісту та форми), або юридичними категоріями (на кшталт прав та обов'язків, принципів та норм) є передчасним. По крайній мірі такий їх статус не отримав належного обґрунтування.

3. На наш погляд варто було б більше уваги приділити аналізу співвідношення насильства і толерантності з одного боку, і права – з іншого. Особливо цікавим міг би бути також аналіз співвідношення категорій насильства і примусу (як найбільш визнана характеристика права). Тем більш, що найбільш визнаною властивістю права є його забезпечення державним примусом, а смисловим призначенням права є обмеження проявів насильства та агресії.

4. Здається, що авторка недостатньо чітко проводить межу між феноменами насильства і толерантності. Прикладом може служити формулювання пункту 2.3 Застосування насильства у соціумі та 3.3. Застосування толерантності у соціумі. Якщо перше є в цілому допустимим виразом, то вираз «застосування толерантності у соціумі» є некоректним. Толерантність не є інструментом, який можна застосовувати до якогось об'єкту, толерантність можна виявляти у поведінці та відносинах між людьми.

5. Вважаю, що робота тільки б виграла, якщо б поза увагою авторки не залишилися одна з найцікавіших вітчизняних праць, присвячених толерантності у праві: *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе* / Упорядкування, наук. ред. і передм. І. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. Харків : Юрайт. 2016. 176 с., а також спеціальна рубрика «Толерантність: правові проблеми», опублікована в журналі «Філософія права і загальна теорія права» за 2016 рік (№ 1-2) (статті Б. Мелкевіка, К. Горобця, В. Речицького, Н. Ейнгорн, Д. Лук'янова, Є. Гауфман, Ю. Разметаєвої, Д. Бочарова). В цих працях толерантність у праві виявляється зокрема в таких темах, як «образ ворога» та «мова ненависті», як феномен, що зароджується у горнилі Реформації і передбачає для свого обґрунтування відмову від насильства по відношенню до іншого, - що послужило обґрунтуванню сучасної концепції прав людини як більш високого за якістю права. Рекомендую авторці у її подальшій професійній діяльності більше уваги приділяти науковій літературі, що видається харківськими дослідниками в галузі філософії і теорії права, зокрема у виданнях Національної академії правових наук України та у згаданому журналі.

В той же час, слід зазначити, що наведені зауваження не знижують загальної позитивної оцінки дисертації і повинні послужити стимулом для подальшого розвитку досліджень здобувача за даною темою. Загалом робота носить системний і завершений характер, основні положення якої достатньо повно та адекватно відображені в публікаціях у наукових фахових виданнях і

авторефераті, характеризуються зазначеною актуальністю, новизною, теоретичною і практичною значимістю отриманих результатів, що в сукупності засвідчують внесок дисертантки в розвиток філософії права в Україні.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

Дисертація Смазної Ірини Сергіївни на тему: «Насильство і толерантність: філософсько-правове дослідження», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права, відповідає вимогам п. 9, 10, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а її автор, Смазна Ірина Сергіївна, заслуговує присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – філософія права.

Офіційний опонент

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України,
професор кафедри теорії і філософії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

[Handwritten signature of S.I. Maksimov]

С.І. Максимов

Підпис	<i>[Handwritten signature]</i>
Засвідчую	<i>[Handwritten signature]</i>
Нач. ВК	<i>[Handwritten signature]</i>
...	...